

Ali kaj e-participirate?

Ob prvi obletnici vladnega spletišča konec januarja leta 2002 je slovenske uporabnike interneta in obiskovalce tega “političnega prizorišča na mreži” vladni kabinet presenetil – ali morda kar nagradil – z dvema novitetama: uvedel je namreč možnost obiska t.i. virtualne vladne palače in odprl nov debatni kotiček. Novica je bila precej odmevna – z njo so celo sklenili osrednja dnevna poročila na nacionalni televiziji. Ustavimo se torej za hip pri računalniški podpori za “virtualno sprehajanje” po vladnih sobanah. S pomočjo te edinstvene tehnološke podpore ima vsak slovenski državljan, ki lahko dostopa do interneta, sedaj prvič tudi možnost, da se razgleda po vladnih prostorih in tako stopi na ono stran zidov, ki je doslej večini ostala skrita. Prostori vladnega političnega sveta so postali “virtualno vidni” in s tem javno dostopni. Vlada s to noviteto državljanom ponuja vpogled v lastne prostore, kjer se odvijajo pomembne razprave, srečujejo pomembni ljudje in kjer se ne nazadnje sprejemajo pomembne politične odločitve. Poteza vladnega kabineta je dobrodošla, saj izpričuje nujno potrebno skrb za razvoj spletne podobe državnih institucij, ki jo narekujejo nagle tehnološke spremembe in čedalje bolj zahtevne želje samih uporabnikov. Hočeš nočeš pa se ob takšni “internetni novosti”, ki jo v politično prizorišče vnašajo slovenske politične institucije, uporabnik mora vprašati – “kaj je njihov namen?”.

K takšni dilemi se je smiselno ozreti na način, da se vprašamo, kaj prinaša ta virtualna razvidnost in dostopnost do vladnih prostorov novega v obstoječe oblike interakcij med državnimi institucijami in navadnimi državljani. Kaj takšno razkritje pomeni državljanom? Je mogoče reči, da se je prek kukanja v različne sobane in sprehajanja po številnih hodnikih slovenska vlada želela še bolj približati slovenskim državljanom? Ali velja prej nasprotno, namreč, da želi v slogu načela “reprezentativne javnosti” predvsem poudariti vlogo lastnega javnega predstavljanja in tako še bolj izraziti spektakularnost, blišč in slavo? Ali lahko torej v optiki novih oblik pojavljanja vladnih institucij, ki se uporabnikom interneta

približujejo skozi svoje spletne predstavitve in druge računalniško podprte oblike komuniciranja, identificiramo z novo, drugačno, do sedaj manj izrazito obliko odnosa med državo in njenimi državljani?

Odgovor na tako zastavljeno vprašanje ni enoznačen, kot tudi sama dilema ni presenetljivo nova. Atraktivnost in odmevnost proučevanja odnosov med razvojem novih, še posebej komunikacijskih tehnologij, in splošnimi političnimi spremembami je namreč dosegla svoj vrhunec prav takrat, ko so v ospredje postavljene dileme o morebitnih tehnoloških učinkih na razvoj demokracije (de Sola Pool 1998, Feenberg 1999, Sclove 1995). Ko je torej umestitev novih tehnologij v politična okolja zdravilo za učinkovito "prebujanje" v politiko sicer nezainteresiranih državljanov in ko tehnologija nastopa kot mehanizem, s pomočjo katerega je mogoče odnose med oblastjo in civilno družbo tehnološko poenostaviti, praktično izboljšati, družbeno olajšati in socialno razširiti. Vplivnost in družbeno koristnost se komunikacijskim tehnologijam v veliki meri pripisuje namreč prav takrat, ko nastajajoča tehnološko podprta politična vez med državljani in državo vodi tudi na splošno v demokratizacijo družbe.

Popularnost računalniško posredovanega komuniciranja, ki skupaj s popularizacijo interneta v tem kontekstu nastopa kot temeljni povezovalni proces, izvira iz dejstva, da veliko obeta, kako bi lahko dosegli večjo integriranost različnih družbenih in političnih akterjev. Kot poudarjata Davis in Ownova, internet omogoča vsaj štiri politične funkcije: (1) dostop do novic in političnih informacij, od katerih številne doslej niso bile dostopne na tako preprost način, (2) povezovanje med javnimi uradniki in državljani prek različnih spletnih strani, (3) vzpostavljanje forumov za politično razpravljanje, (4) zbiranje stališč in ocenjevanje javnega razpoloženja, pri čemer je mogoče takojšnje delovanje in odziv na dogodke oziroma odločitve (Davis in Owen 1998, 113). Z uvajanjem novih komunikacijskih tehnologij se v tem pogledu spreminjajo tudi pojmovanja politične participacije. Zelo veliko si obetamo tako od horizontalnih kot tudi od vertikalnih ravni participacije, vendar se vertikalna participacija, ki se izraža z neposredno vključenostjo in vplivanjem na politično odločanje, ne pojavlja v pričakovanem obsegu.

Prav zaradi premajhne navzočnosti interaktivnih razmerij med državljani in političnimi institucijami v nastajajočem političnem prizorišču je bila druga novost, s katero je vladni kabinet želel pritegniti nove obiskovalce, pomemben korak naprej pri dosedanjem načinu izrabe komunikacijskih potencialov novih tehnologij. Vlada je na svoje spletišče vpeljala posebno okence za "debatni kotiček". Nedvomno je prostor za javno razpravljanje na spletnih straneh dobrodošel poskus, ki zna ne le obogatiti dosedanjo pretežno informacijsko naravnano namembnost spletnih strani, pač pa tudi prevetriti strukturo njenih obiskovalcev. Mnenjska razširitev tega izjemno živahnega prostora lahko k so-

delovanju pritegne povsem navadne državljane, ki želijo nekaj sporočiti, koga kaj vprašati ali komu posredovati svoje predloge. Ne nazadnje so medosebne interakcije o različnih aktualnih vsebinah, ki jih sicer lahko najdemo v računalniško generiranih forumih, najbolj očitno sredstvo političnega izražanja in morda tudi najboljši kazalec javne dostopnosti, politične odprtosti in motiviranosti za politično delovanje.

Kar nam omenjeni novosti vladnega spletišča nedvomno potrjujeta, je to, da se slovenska vlada zaveda, kako pomemben politični prostor nastaja, se razvija in oblikuje v okolju, ki ga danes podpirajo računalniško posredovane tehnologije. Gre namreč za prizorišče, ki je še posebej ranljivo in od vseh sodelujočih zahteva nenehno skrb ter pozornost, če želimo, da zaživi in raste. Prav zato je lahko “zgodnje obdobje” vstopa politike v ta nastajajoči prostor precej zgovorno, ker nam slika načine, kako se politične institucije in njihovi akterji v njem pojavljajo, obenem pa nam posredno govori tudi o tistem, česar zgodnja doba slovenskega internetnega političnega prostora ne zna (ali ne želi) zagotoviti.

Kot kaže že kar dolga zgodovina razprav, kako je komunikacijske tehnologije mogoče izkoristiti za večanje demokratičnih načel in pogojev političnega delovanja v sodobni družbi, je pristopov več. Ni naš namen, da bi se na tem mestu posvetili vsem raznovrstnim “podobam elektronske demokracije” (Oblak 2002), kjer so se te ideje običajno izostrile. Raje se bomo posvetili enemu od morebitnih scenarijev, ki je zgodbo o uspešnosti tehnoloških potencialov za razvoj bolj neodvisnega, bolj informiranega in bolj delujočega državljana vpeljal in se kasneje s pomočjo konkretnih empiričnih poskusov tudi čedalje bolj utrjeval v znanstvenem diskurzu. Gre namreč za prve zametke idej o t.i. “teledemokraciji” ali danes bolj popularni “digitalni demokraciji”, ki nove komunikacijske tehnologije ocenjujejo predvsem z vidika njihovih “participatornih potencialov”. V tem okviru se bomo posvetili ključnim zahtevam ali pričakovanjem, ki jih njihovi zagovorniki pripisujejo morebitnim učinkom novih tehnologij, njihovo moč in realnost pa osvetlili s pomočjo konkretnih primerov in situacij, ki jih lahko izluščimo v obstoječih razmerjih med slovenskimi uporabniki interneta in posameznimi političnimi institucijami.

VPELJITE TELEDOKRACIJO IN POLITIČNE PARTICIPACIJE BO VEČ!

O tem, kako lahko komunikacijske tehnologije oblikujejo nova in preoblikujejo obstoječa razmerja med državo in državljani, ni enotnega konsenza. Odgovorov je namreč več in njihove podrobnosti presegajo okvir tega prispevka. Zato se bomo raje osredotočili zgolj na tisto perspektivo, ki odnose med razvojem novih tehnologij in demokratičnimi spremembami opisuje in pojasnjuje kot odraz nastajanja “neposredne elektronske demokracije”. Ali povedano drugače – zanima nas tisti

“scenarij”, ki tehnološke novosti razume predvsem kot premostitev obstoječe predstavniške demokracije in njeno zapolnitev z oblikami neposredne participacije. Pogled v zgodovino tovrstnih idej nam pove, da gre začetke takšne perspektive in konceptualne nastavke te ideje iskati v poskusih s t.i. “teledemokracijo”.

Prva “aktivna promocija pojma teledemokracije” (Friedland 1996, 187) se je začela v začetku 80. let. Tedaj sta v razpravah o odnosu med komunikacijskimi tehnologijami in demokracijo dominirala predvsem dva tokova, ki sta zaznamovala tudi kasnejše znanstvene odmeve v proučevanju “elektronske demokracije”; na konceptualni ravni lahko na eni strani govorimo o teledemokraciji kot različici predstavniške tradicije demokracije, na drugi pa o teledemokraciji v podobi direktne, neposredne demokracije¹. Medtem ko tehnološke zmogljivosti še danes nekateri ocenjujejo v luči povratka k nekdanjemu klasičnemu modelu antične agore (Grossman 1995), so prva proučevanja tehnološkega razvoja izraziteje temeljila na modelu “participativne demokracije” (Barber 1984) ali tudi “plebiscitarne demokracije” (Becker 1981)². Ključen poudarek teh razprav je bil na povečevanju participativnih možnosti, ki naj bi jih omogočale nove tehnologije.

Zato je začetno povezovanje razvoja komunikacijskih tehnologij s spremembami obstoječega ali celo oblikovanja novega političnega sistema na splošno načrtano predvsem v smeri iskanja možnosti, ki bi nadgradile ali vsaj utrdile “*neposredni model demokracije*”. O tem pričajo predvsem tiste študije, ki soglasno pozdravljajo “participativne potencialne” interaktivnih tehnologij. Tudi konkretni projekti v istem obdobju, kot so denimo poskus Berks Community Television, Hawaii Televote, MINERVA ali OPEN/net (Arterton 1987), so se razvijali v smeri poudarjanja participativnih potencialov komunikacijskih tehnologij, ki je vsaj v večini prvih študij in tudi v zasnovi konkretnih projektov skorajda izenačeno z možnostjo, da uporabniki pridobijo večji vpliv na sprejemanje političnih odločitev. Tehnologija je v teh primerih razumljena kot učinkovita, hitra, dostopna, prostorsko in časovno neomejena vez, ki vsakomur v slehernem trenutku ponuja in omogoča neposreden stik z javno avtoriteto. Participativna podoba “teledemokracije” ne nazadnje nakazuje tudi na visoko pričakovan ali prevladujoč trend, da bo preoblikovanje procesov participacije potekalo v sozvočju z rabo različnih tele-tehnologij.

¹ Tovrsten ‘spor’ med dvema vrstama pojmovanja demokracije je po svoje prav dediščina prvih nastavkov, ki so jih v začetku 80. sprožili futuristi, ko so pozornost namenili predvsem iskanju boljših, preprostejših in učinkovitejših mehanizmov za neposredno vključevanje posameznikov v procese političnega odločanja.

² Če za zdaj odmislimo konstitutivne razlike med navedenimi modeli – klasični direktni, plebiscitarni ali participativni –, lahko rečemo, da je v ozadju teh pionirskih vizij o teledemokraciji vendarle moč razbrati neki skupni imenovalec. Gre namreč za vsaj prikrito ali pa tudi bolj eksplicitno “tekmovanje” z okoliščinami in pogoji, ki jih na drugi strani predvideva in zagovarja tradicija liberalne ali reprezentativne demokracije.

Splošna podoba, ki so jo ponujali omenjene razprave in praktični poskusi, je tesno povezana s pričakovanimi možnostmi o tem, kaj naj bi prinesle komunikacijske tehnologije. "Interaktivni sistemi ponujajo velike možnosti za enakopraven dostop do informacij, stimulirajo k participativnim razpravam med regijami in spodbujajo k raznovrstnim glasovanjem ter volitvam, ki so podprte z informacijami, razpravami in debatami. Z umestitvijo tehnologije v izpopolnjevanje demokratičnih ciljev nam ti sistemi predlagajo rešitve, kako odpraviti problem številčnosti in kako premagati tehnološko kompleksnost" (Barber 1984, 276). Poglavitno vlogo v tem smislu igra preobrazba komunikacijskih tokov: "Najbolj usmerjene in odločilne razprave bodo potekale znotraj informiranih skupin, ki pa glede na interaktivna elektronska omrežja, v katera bo lahko vsakdo povezan, ne bodo nujno skupine neposrednih medosebnih razmerij. Lahko si predstavljate (...), da bodo razprave in komentarji tekli gor in dol, levo in desno ter tako presejali meje politične enote, znotraj katere bodo potekale volitve. Interaktivno komuniciranje bo bistveno oddaljeno od izoliranega, individualnega posedanja pred zaslonom in pritiskanjem na gumb, saj bo potekalo tako v pisarni kot tudi na cesti ali doma, povezovalo bo tako skupine kot tudi posameznike" (Budge 1996, 186).

In kar je najpomembnejše, ideja o spremenjeni vlogi in obliki komuniciranja bo zahtevala tudi spremenjeno vlogo državljana znotraj političnega procesa: "Državljeni ne bodo samo izbirali, kdo jim bo vladal, ampak bodo imeli čedalje več možnosti neposrednega sodelovanja pri oblikovanju zakonov in politik, na podlagi katerih bodo vodeni. Z uporabo čedalje bolj sofisticiranih, dvosmernih digitalnih telekomunikacijskih mrež si bodo člani javnosti priborili svoj lasten stol pri omizju politične moči" (Grossman 1995, 4).

Vsaj tri avtorje, ki so v zadnjih letih na pojav novih komunikacijskih tehnologij opozarjali predvsem z vidika njihovih participativnih možnosti, je na tem mestu smiselno posebej omeniti: Barberja (1984), ki zagovarja nastanek t.i. "močne demokracije", Grossmana (1995), ki s pojmom "elektronske republike" išče legitimiteto za ponovno utrditev klasičnih antičnih institucij, in Budgea (1996), ki skuša začrtati nove pogoje in okoliščine za razvoj participativne demokracije. Čeprav vsak od naštetih avtorjev k učinkom novih tehnologij na demokratične spremembe pristopa drugače, pa je njihov skupni imenovalec v tem, da so nedvoumni zagovorniki "direktne elektronske demokracije".

Grossman, nekdanji predsednik ameriškega PBS, je znan kot "populističen avtor" (Davis 1999, Bimber 1998), ki sodobno vlogo komunikacijskih tehnologij v političnem procesu ocenjuje precej nekritično, simplistično in posplošeno. Grossman denimo trdi naslednje: "Državljeni so začeli uporabljati elektronska sredstva v politične namene v svojih kuhinjah, dnevnikih prostorih, spalnicah in delovnih pisarnah, kar jim daje takšno stopnjo moči, kot je še niso imeli."

(Grossman 1995, 147) Grossmanova osnovna teza o prehodu v dobo t.i. “elektronske republike” je povezana z njegovo idejo o “tretji transformaciji demokracije”, ki jo v svojih delih upodablja kot vrnitev k antičnemu modelu neposredne demokracije: “Interaktivna informacijska tehnologija lahko postane elektronska verzija prostora srečevanj na vrhu blizu akropole 21. stoletja, kjer so se pred 2500 leti zbirali atenski državljani in vladali sami sebi.” (1995, 49) Ali z drugimi besedami: “v elektronski republiki bi javna telekomunikacijska sredstva morala postati središče za odgovorno civilno deliberacijo – elektronska javna sfera – ekvivalent antičnemu prostoru združevanja za državljane Aten” (1995, 215). Z vzponom in razmahom komunikacijskih tehnologij je dandanes tudi po mnenju Budga precej bolj preprosto vpeljati osnovna načela neposredne demokracije v prakso. S pomočjo novih komunikacijskih potencialov se namreč zmanjšujejo omejitve za institucionalizacijo plebiscitarnega modela odločanja in tako se neposredni sistem vladanja čedalje bolj odpira (Budge 1996, 73).

Čeprav se omenjeni avtorji sklicujejo na različna teoretska izhodišča, je mogoče izmed njih izluščiti nekatere skupne značilnosti in kriterije, ki nazorno tvorijo podobo o tem, kaj naj bi “neposredna elektronska demokracija” pomenila. V vseh treh primerih namreč obstaja težnja, da neposredno demokracijo tesneje povezujejo s spremenjeno vlogo državljana v sodobnih političnih procesih kot pa političnih institucij. Ko se sklicujejo na vloge komunikacijskih tehnologij, vsi trije predvidevajo, da interaktivni komu/nikacijski kanali povzdigujejo glas državljanov. Poglejmo torej, katere so tiste ključne prepostavke in ideje, ki jih poudarjajo zagovorniki participativnega oz. neposrednega modela nastajajoče “elektronske demokracije”.

IDEALNI DRŽAVLJAN - INFORMIRAN IN ZINTERESIRAN ZA POLITIČNO DELOVANJE

Podoba elektronske demokracije kot foruma, kjer naj bi se izoblikovale bolj neposredne oblike demokratičnega delovanja, predvideva obstoj nekakšnega “idealnega državljana”, ki pogosto spremlja politične zadeve, ki s politiko redno seznanja, ki ga politične zadeve močno zadevajo in je zato o njih tudi pripravljen izražati svoje mnenje (glej Grossman 1995). Izhajajoč iz ugotovitve, da so “antični Grki večji del svojih sredstev, časa in navora investirali v spodbujanje nečesa, kar so sami imenovali ‘javni duh’ v njihovi republiki” (1995, 239), Grossman tudi v sodobni politični družbi pričakuje čedalje večjo potrebo po kultivaciji “dobrega državljana”. Da bi to dosegli, nadaljuje, potrebujemo nove načine, s pomočjo katerih bomo državljane spodbudili k javnemu delovanju. In prav komunikacijske tehnologije se v tem smislu zdijo učinkovita orodja, prek katerih državljani lahko izbirajo vladajoče in sodelujejo pri oblikovanju zakonov in politik. Interaktivna tehnologija namreč omogoča dostop do informacij, ki so pogoj za

sodelovanje pri odločanju. S tem, da se dopusti in odpre neposreden vpogled v delo vlade in v odločitve, ki jih sprejemajo tudi druge politične institucije, se torej lahko oblikuje bolj informirano volilno telo.

Davisov odziv na zgoraj predstavljena pričakovanja, ki pa niti ni osamljen, je izrecno negativen. Po njegovem mnenju je takšna podoba idealnega državljana prej velika izjema kot pravilo. Večina volivcev in še večja večina državljanov posveti izjemno malo časa zbiranju informacij o političnih zadevah (Davis 1999, 179). Še več, številni avtorji opozarjajo, da je internet najbolj privlačen prav za tiste medijske potrošnike, ki že sicer konstituirajo politično bolj aktiven del populacije in ki se nasploh bolj zanimajo za politične zadeve kot ostala večina. Analiza razlik med internetnimi uporabniki in internetnimi aktivisti, ki sta jo opravila Hill in Hughes (1996), je denimo pokazala, da aktivisti pogosteje iščejo informacije na mreži, poleg tega pa je tudi raznovrstnost uporabe različnih virov na internetu pri njih bistveno višja kot pri povprečnih uporabnikih interneta. Sam pojav komunikacijskih tehnologij torej nenujno povečuje stopnje politične informiranosti med državljani.

Kar pa ne more ovreči ocene, da je internet prav zaradi številnih raznovrstnih funkcij in storitev, ki jih ponuja, učinkovito orodje za diseminacijo javnih in političnih informacij državljanom. Informacijski proces namreč ne poteka zgolj prek spletnih predstavitev politično relevantnih institucij. Številni politični akterji v ta namen uporabljajo tudi druge storitve, med katerimi je zagotovo najbolj popularna elektronska pošta. Večina ameriških vladnih služb, ki prejemajo elektronsko pošto, denimo poroča, da vsem naslovnikom avtomatsko odpošljejo odgovor, v katerem jim zatrdijo, da bodo natančnejšo obrazložitev na posamezne prošnje, vprašanja ali dane pobude prejeli kasneje po klasični pošti (Carter 1999, 113). Po drugi strani pa je lahko velik del informacij in podatkov na spletnih straneh institucij podan v preprosto dostopni obliki. Brskanje po spletnih straneh političnih institucij in spremljanje ponujenih informacij namreč omogoča bolj vključujočo, aktivno in kreativno sprejemanje ponujenih vsebin, kot pa je to mogoče s pomočjo vnaprej selekcioniranih informacij, ki jih ponujajo klasični množični mediji. Zato si tukaj oglejmo, v kolikšni meri so posamezne politične prakse v kibernetnem prostoru sploh razširjene med populacijo slovenskih uporabnikov interneta.

Če sklepamo na podlagi podatkov iz raziskave Raba interneta v Sloveniji (RIS 2001), potem bi težko govorili o široki razširjenosti politične participacije prek interneta (glej tabelo 1). Razen rednega pregledovanja spletnih strani, iskanja informacij o političnih zadevah ter sodelovanja v mnenjskih anketah so druge oblike političnih akcij v populaciji slovenskih uporabnikov podpovprečno reprezentirane. Še več, za vse dominantne aktivnosti je mogoče reči, da so

spodbujene “od zunaj” in tako implicirajo bolj *pasivno obliko političnega delovanja*. Če jih primerjamo z drugimi, ki so očitno na dnu lestvice – sodelovanje v razpravi, podpis peticije ter pisanje elektronske pošte določenim institucijam –, postane očitno, da gre tu za delovanje, ki od posameznika zahteva aktivnejši angažma. Za trenutno dominantne prakse tega ne bi mogli reči v enaki meri.

ALI STE S POMOČJO INTERNETA ...	NE, NIKOLI	DA, ENKRAT ALI VEČKRAT	ARITMETIČNA SREDINA	N
obiskali spletno stran kakšne slovenske politične institucije?	16 %	84 %	2,54	126
poiskali kakšen uradni dokument (zakon ali politični program)?	20 %	80 %	2,48	126
sodelovali v mnenjski anketi o političnih zadevah?	27 %	73 %	2,27	126
pisali elektronsko pošto medijem?	54 %	46 %	1,76	126
pisali elektronsko pošto politiku ali politični instituciji?	60 %	40 %	1,63	126
podpisali peticijo ali pismo podpore?	60 %	40 %	1,63	126
sodelovali v razpravi o politični zadevi?	63 %	37 %	1,63	126

Tabela 1: Vrednosti aritmetičnih sredin in odstotki na indikatorjih za spreminjivko “politična aktivnost prek interneta”⁴, vir: RIS, avgust 2001.

Toda ideja o civilnodružbeno izobraženem državljanu implicira veliko več kot zgolj preprosto iskanje in sprejemanje informacij o delovanju v sferi politike. Kot ugotavljajo Hale, Musso in Weare (1999, 105), civilno-družbeno vedenje temelji ali celo izhaja iz posameznikove zavzetosti za skupno dobro in njegove pripravljenosti za sprejemanje družbene odgovornosti. Kar z drugimi besedami pomeni, da se državljani vključujejo v takšne vrste aktivnosti, ki od posameznika zahtevajo soočenje s težkimi izbirami in odločitvami, obenem pa predvidevajo tudi posameznikovo razumevanje posledic, ki jih lahko prinesejo sprejete odločitve. Nedvomno drži, da internet v tem pogledu nastopa kot učinkovita asistenca pri dvosmernih posredovanih komunikacijskih procesih, toda za zagotavljanje obojestranskega in posvetovalnega komuniciranja med državljani in vlado je treba bistveno več kot zgolj preprosto ponujanje informacij.

⁴ Gre za dolgoletni projekt “*Raba interneta v Sloveniji*”, ki ga pod strokovnim vodstvom dr. Vasje Vehovarja izvaja Katedra za metodologijo in informatiko na Fakulteti za družbene vede. V okviru tega projekta je vsako leto na vzorcu uporabnikov interneta izvedena spletna anketa, ki skuša celovito in obširno zajeti navade, prakse, stališča in pričakovanja respondentov s pomočjo različnih sklopov vprašanj. Podatki, na katere se sklicujemo, pomenijo le majhen delež v raziskavo zajetih respondentov. V avgustu je namreč v spletni anketi sodelovalo 4015 uporabnikov interneta, le 126 vprašanih pa je izbralo in odgovarjalo na sklop vprašanj o učinkih interneta na politično življenje.

Ne glede na to se s pomočjo računalniško posredovanega komuniciranja – bodisi v obliki pošiljanja e-pošte bodisi prek sodelovanja v razpravljalnih forumih – razdalja med vladajočo elito in državljani zmanjšuje. Internet namreč lahko pomembno znižuje stroške komuniciranja med tema dvema akterjema. Tudi dostop do političnih odločevalcev je potencialno bolj odprt in manj posreden. Zato je tukaj zanimivo proučiti, kakšen pomen pripisujejo uporabniki interneta posameznim oblikam participacije, ki jih ponuja internet. Kako ocenjujejo njihove potencialne učinke? Poznavanje uporabnikovih ocen in občutkov je še posebej pomembno, če upoštevamo, da stališča in odnosi do teh novih konkretnih možnosti posledično določajo tudi posameznikove odločitve o tem, kako naj v tem okolju deluje, kako in s kom naj komunicira oz. o čem naj razpravlja.

Lahko bi rekli, da na splošno slovenski uporabniki skrajno *pozitivno zaznavajo demokratične potenciale interneta*. Še posebej optimistično gledajo na možnosti za prepoznavanje mnenj drugih, za iskanje ljudi s podobnimi interesi ter za izražanje njihovih lastnih mnenj. Na drugi strani se jim kot najbolj zapletene “akcije” kažejo navezovanje stikov s politiki, prejemanje povratnih informacij s strani političnih institucij in oblikovanje ali izvedba protesta. Medtem ko je dvom o izvajanju protestnih akcij v očeh povprečnega uporabnika lahko povsem realen in zato tudi bolj razumljiv, je nizko zaupanje v prvi dve obliki delovanja – navezovanje stikov s politiki in prejemanje informacij od političnih institucij – zagotovo znak za alarm. V tehnološkem pogledu sta namreč ravno ti dve obliki najbolj preprosti. Če ju primerjamo s praktičnimi izkušnjami drugih analiz (glej recimo Coleman, Taylor in van de Donk 1999), pa je presenetljivo, da jih slovenski internetni uporabniki zaznavajo kot najmanj dostopne in zatorej najbolj

SE VAM ZDI, DA JE ZDAJ, ODKAR OBSTAJA INTERNET, KAJ BOLJ PREPROSTO NAREDITI NASLEDNJE STVARI ... N = 123	1 NIČ NI BOLJ PRE- PROSTO %	2 %	3 %	4 %	5 ZAGO- TOVO JE BOLJ PRE- PROSTO %	ARIT. SREDINA
seznaniti se z mnenji drugih?	4,1	4,9	12,2	35,0	43,9	4,10
poiskati ljudi s podobnimi interesi?	4,9	9,8	14,6	35,0	35,8	3,87
predstaviti svoja mnenja?	6,5	10,6	13,0	29,3	40,7	3,87
se vključiti v poznavalske razprave?	8,1	8,1	19,5	36,6	27,6	3,67
dobiti povratne informacije od javnih institucij?	27,4	18,5	21,8	16,1	16,1	2,75
navezati stik s politiki (poslanci, vlado, župani)?	29,8	28,2	21,0	12,9	8,1	2,41

KAKO UČINKOVITO JE LAHKO DRUŽBENO DELOVANJE, ČE GA IZPELJEMO S POMOČJO INTERNETA? N=123	1 SPLOHNI UČINKOVITO %	2 %	3 %	4 %	5 BISTVENO BOLJ JE UČINKOVITO %	ARIT. SREDINA %
organiziranje skupine somišljenikov	4,1	13,9	28,7	28,7	24,6	3,56
zbiranje podpisov za peticijo	8,1	20,3	30,9	20,3	20,3	3,24
izvajanje dobrodelnih akcij	4,1	21,1	36,6	23,6	14,6	3,24
agitiranje za politične cilje	10,7	32,8	27,9	18,9	9,8	2,84
organiziranje množičnega protesta	13,8	30,1	19,5	18,7	17,9	2,97

Tabela 2: Vrednosti aritmetičnih sredin in odstotki na indikatorjih za spremenljivko "percepcija demokratične narave interneta"⁵, vir: RIS, avgust 2001.

težavne oblike političnega delovanja v tem novem prizorišču. Očitno lahko na podlagi povedanega sklenemo, da so njihove izkušnje z interakcijami s političnimi akterji slabe in neuspešne. Ali kot opozarja Richardova, "vlade ne morejo pričakovati, da bodo odigrale aktivno vlogo pri oblikovanju takšne strukture, kot jo opisuje model zdrave civilne družbe, če ne bodo najprej zagotovile, da se administracija na to novo okolje povezav in vozlišč tudi prilagodi" (1999, 85). Zato sta pripravljenost za celovito sprejemanje in ustrezen odziv na razširitev računalniško posredovanega komuniciranja znotraj politične sfere nujen pogoj, če želimo doseči, da bodo njeni potenciali tudi maksimalno izkoriščeni.

DOSTOPNOST, PREPOSTOST UPORABE IN INTERAKTIVNOST TEHNOLOGIJE

Drugi sklop zahtev in pričakovanj zagovornikov neposredne oblike elektronske demokracije je natančneje povezan s predpostavkami o preprosti uporabi, preprosti dostopnosti in skoraj samoumevni interaktivnosti novih tehnologij. Kot pravi Budge, je prav razvoj elektronskih oblik komuniciranja prinesel ugodne pogoje in ustvaril pozitivne okoliščine za razcvet neposredne demokracije: "Neposredna participacija ljudstva pri razpravljanju in volitvah ni le mogoča, pač pa je zaradi elektronskih medijev *preprosta*." (1996, 28) Množični dostop in možnost neposrednega odziva, ki ju omogoča raba teh tehnologij, lahko pomembno razširi področje participacije, ki trenutno ostaja omejeno. S predpostavko o interaktivnosti in splošni dostopnosti komunikacijskih tehnologij se zagovorniki neposredne

⁵ Uporabnikov percepcijo demokratične narave interneta smo merili s pomočjo dveh sklopov vprašanj: a) *Se vam zdi, da je zdaj, odkar obstaja internet, kaj bolj preprosto narediti naslednje stvari? in b) Kako učinkovito je lahko družbeno delovanje, če ga izpeljemo s pomočjo interneta?* Na oba sklopa vprašanj so sodelujoči v anketi odgovarjali s pomočjo lestvice od 1 do 5, na kateri so označili stopnjo njihovega strinjanja (4, 5) oziroma nestrinjanja (1, 2). Večja ko je torej vrednost aritmetične sredine, bolj se jim posamezno delovanje zdi preprosto oz. učinkovito, če ga izvajamo prek interneta.

demokracije izogibajo očitkom o obstoječih fizičnih, prostorskih in časovnih omejitvah sodobnih družb, ki preprečujejo sočasno prisotnost ljudi in otežujejo sodelovanje državljanov pri procesu odločanja. Budge v tem slogu opozarja:

“O javni politiki lahko razpravlja in glasuje vsakdo, ki je priključen v interaktivno komunikacijsko mrežo. (...) S tem se omejuje protiargument, na katerega se običajno sklicujejo tisti, ki želijo neposredno demokracijo udariti po glavi, namreč, da v modernih množičnih družbah državljanov v praksi ni mogoče zbrati na enem mestu z namenom, da bi razpravljali o javni politiki. Obstoj elektronskih komunikacijskih sredstev pomeni, da fizična prisotnost preprosto ni več potrebna. Množične razprave so lahko vodene interaktivno tudi tedaj, ko so posamezniki razpršeni in ločeni (Budge 1996, 1).

S tezo, da lahko elektronsko podprto komuniciranje odpre nove možnosti za reševanje problema številčnosti in obsega, se strinja tudi Barber (1984, 273): “Zmogljivosti novih tehnologij lahko dvignejo raven državljske izobrazbe, zagotovijo enakopraven dostop do informacij in ne nazadnje povežejo posameznike ter institucije v skupne mreže, kjer bosta kljub velikim razdaljam uresničeni participativno razpravljanje in debata.”

Očitno je torej, da velja za eno najbolj stimulativnih lastnosti računalniških mrež prav inherentno načelo njihove interaktivnosti. Toda, kot se je pokazalo na primeru projekta elektronske pošte v Beli hiši (Hacker, 1996), niso vse internetne prakse nujno tudi interaktivne. “Pošiljanje sporočil prek e-pošte predsedniku Clintonu ni interaktivno početje. Prav tako ni sprejem pisma, v katerem piše, da se predsednik veseli vašega pisanja. Sprejem osebne note (ali druge vrste sporočil), v kateri so podani odgovori na zastavljena vprašanja in neposredni odzivi na določen problem, je interaktivno dejanje.” (Hacker 1996, 227) Nejasnosti in težave pri ocenjevanju vloge in učinkov sodobnega računalniško posredovanega komuniciranja na oblikovanje novih razmerij med civilno družbo in oblastjo izhajajo predvsem iz pogostega izenačevanja računalniško posredovanega komuniciranja z interaktivnostjo³. Pri tem pa se pozablja, da pomeni računalniško posredovano komuniciranje kompleksen niz raznovrstnih komunikacijskih praks, ki so lahko vpete v številne kontekste tako javne kot povsem zasebne narave (Škerlep 1998, Oblak 2001, Pinter in Oblak 2000). Interaktivnost pa na drugi strani nujno implicira aktivno in vključujoče dvosmerno komuniciranje. Če torej to zahtevo apliciramo na novo politično prizorišče v kibernetskem prostoru, potem to pomeni sodelovanje med komunikatorji – v obliki zastavljanja vprašanj in ponujanja odgovorov, oblikovanja predlogov in rešitev, politik in konkretnih akcij.

³ Zanimivo razpravo o večrazsežnosti pojma “interaktivnost” ponuja Jensen (1999), ki poudarja razliko med pojmom interakcije v sociologiji, komunikologiji in informatiki.

Kot razkrivajo številne prakse, je interaktivna klima v odnosih med državljani in državo precej nenavaden in redek pojav. Obstajajo številne parlamentarne ali strankarske spletne strani, ki – namenoma ali ne – še vedno ne uvajajo nikakršnih možnosti za razpravljanje o političnih zadevah med obiskovalci in predstavniki oblasti. To pomanjkljivost je mogoče zaznati tako na nacionalni kot tudi na lokalnih ravneh. Analiza občinskih spletnih strani v Kaliforniji (ZDA) je denimo pokazala, kako “šibke” ali “ozke” so njihove spletne strani, če jih ocenjujemo z vidika zagotavljanja horizontalnih oblik komuniciranja: le tri odstotke strani ponuja klepetalnice in le devet odstotkov strani ima elektronske poštna mreže.

Omenjene podatke je tukaj smiselno okrepiti še s pregledom realnih možnosti, ki omogočajo tvorno politično delovanje na našem političnem prizorišču. Poglejmo, kaj v tem pogledu ponujajo spletne strani ministrstev slovenske vlade.

Kot kažejo zbrani podatki, so spletne strani ministrstev *bolj prostor samopredstavljanja* kot pa prostor razpravljanja z naključnimi obiskovalci. Večina ministrskih služb je namreč na spletu zato, da nekaj posreduje – bodisi informacije, aktualne novice ali sporočila za javnost –, precej manj pa je takšnih, ki so pripravljeni tudi kaj “sprejeti”. Celó v informacijskem pogledu so spletne strani v veliki meri skope. Le majhen delež ministrstev omogoča vpogled v zapisnike s seje vlade, še manj dostopne pa so konkretne odločitve vlade. Na prvi pogled bi torej težko trdili, da se s pomočjo interneta povečuje dostopnost državljanov do predstavnikov oblasti, kar naj bi v osnovi veljalo kot ključna prednost internetnega komuniciranja v primerjavi z obstoječimi oblikami političnega (so)delovanja.

Kot vidimo v tabeli, imajo le tri ministrstva na svojih spletnih straneh vgrajeno možnost, prek katere lahko obiskovalci navežejo neposreden, torej dvosmerni in interaktivni stik s posamezno osebo ali službo. Poglejmo v tabeli spodaj, za kakšne interaktivne možnosti v praksi gre.

Stanje, kot ga politično prizorišče prek svojih spletnih strani trenutno odraža, odseva svoje ključne značilnosti tudi “v glavah obiskovalcev strani” oz. v njihovih stališčih. Prvi podatki, ki jih je na to temo pokazala že omenjena raziskava RIS (2001), so nakazovali na precej kritično ocenjevanje obstoječega načina uporabe internetnih potencialov s strani slovenskih političnih institucij. Ugotovili smo namreč, da se kar 68 odstotkov uporabnikov strinja s trditvijo, da “*slovenske institucije slabo izkoriščajo možnosti, ki jih internet ponuja za vzpostavljanje stikov z državljani*”; podobna večina uporabnikov (66 odstotka) je menila, da “*slovenski politiki ne posvečajo dovolj pozornosti mnenjem in vprašanjem državljanov, ki jih prejmejo prek interenta*”. Od tod je mogoče zaznati tudi precej šibko oceno moči državljanov znotraj nastajajočega političnega prizorišča, saj se kar dve tretjini uporabnikov interneta (74 odstotkov) ne strinja s trditvijo, da imajo “*zaradi interneta državljani večji vpliv na politične odločitve*”.

	OBSTAJA	NE OBSTAJA PREDSTAVITEV
zaposlenih v vladni službi	14 0	100 % 0 %
stiki z vladno službo in zaposlenimi prek telefona, klasičnega pisma ali faksa	13 1	93% 7 %
stiki z vladno službo in zaposlenimi prek elektronske pošte	10 4	71 % 29 %
informacija o funkciji zaposlenih	13 1	93 % 7 %
informacije o uradnih urah vladne službe in zaposlenih	1 13	7 % 93 %
dostop do uradnih dokumentov	13 1	93 % 7 %
dostop do arhiva vladne službe	4 10	29 % 71 %
povezave na sorodne vladne službe	10 4	71 % 29 %
povezave na sorodne službe v EU	8 6	57 % 43 %
dostop do zapisnikov sej vlade	3 11	21 % 79 %
dostop do sklepov vlade	2 12	14 % 86 %
sporočila za javnost	10 4	71 % 29 %
posredovanje aktualnih novic	11 3	79 % 21 %
možnost neposrednega stika s posamezno vladno službo	3 11	21 % 79 %

Tabela 3: Pregled posredovanih vsebin in interaktivnih možnosti na spletnih straneh ministrstev⁶ (januar 2002), vir: Analiza vladnih spletnih strani (CATI, januar 2002).

Očitno nezadovoljstvo uporabnikov interneta nad neučinkovitostjo političnega utripa v kibernetnem prostoru nas je spodbudilo k nadaljnemu raziskovanju njihovih stališč. V raziskavi o stališčih uporabnikov interneta do vladnih spletnih strani (CATI 2002) smo tiste, ki imajo z branjem in spremljanjem vladnih spletnih

⁶ Gre za obširno analizo vladnih spletnih strani, ki jo je v sodelovanju s podjetjem Profano, sodelavci Fakultete za družbene vede ter po naročilu Vladnega urada za informiranje Republike Slovenije v celoti izvedla agencija za tržno raziskovanje CATI. Analiza je zajela spletne strani štirinajstih slovenskih ministrstev. V prvem sklopu analize smo ocenjevali transparentnost njihovih dejavnosti, organizacijske strukture in zaposlenih, nato dostopnost do vladnih dokumentov in posredovanost informacij o delu vlade ter povezanost vladnih spletnih strani s spletnimi stranmi sorodnih služb ali institucij. V zadnjem koraku smo se osredotočili še na interaktivnost spletnih strani oz. na pregled obstoječih možnosti za neposredno interakcijo med državljanji in posameznim ministrstvom. Zaradi majhnega vzorca so podatki bolj informativne narave.

OBLIKA SODELOVANJA	DOSTOPNOST SODELOVANJA	PODROBNEJŠI OPIS TEME, O KATERI POSAMEZNIK LAHKO IZRAZI MNENJE
razpravljalni forum	vsem obiskovalcem	obstaja
klepetalnica	vsem obiskovalcem	ne obstaja
glasovanja in ankete	vsem obiskovalcem	obstaja

Tabela 4: Možnosti in oblike interaktivnega sodelovanja obiskovalcev strani na spletnih straneh ministrstev⁷, vir: Analiza vladnih spletnih strani (CATI, januar 2002).

strani konkretne izkušnje, vprašali, kakšno je njihovo mnenje o funkcijah vladnih spletnih strani in kako ocenjujejo njihovo trenutno podobo.

Če sklepamo po mnenju obiskovalcev vladnih spletnih strani, potem lahko rečemo, da ima trenutno politično prizorišče relativno slab ugled. Kar 59 odstotkov vprašanih namreč meni, da *“vladne spletne strani sploh ne omogočajo aktivne udeležbe državljanov v demokratičnem procesu odločanja”*; nadalje, 46 odstotkov vprašanih dvomi, da bi vladne strani povečevale zaupanje med državljani in vlado. Bolj so sicer naklonjeni ideji, da strani zagotavljajo neposreden dostop do tistih vladnih informacij, ki so javne narave, čeprav se dobra tretjina (34 odstotkov) s tem tudi ne strinja. Bistveno bolj kritično pa ocenjujejo prav pomanjkljive možnosti za javni odziv in ponujanje povratnih informacij, ki so vezane na vladno politiko – kar 52 odstotkov vprašanih namreč meni, da vladne spletne strani neuspešno opravljajo tovrstno funkcijo.

Zato nas tudi ne morejo presenetiti odgovori, ki smo jih dobili na izbranem nizu vnaprej zastavljenih trditev, s katerimi smo želeli otipati predvsem stališča internetnih uporabnikov do uresničevanja načela interaktivnosti na vladnih spletnih straneh. Izrazita večina sodelujočih v anketi (65 odstotkov) na spletnih straneh ministrstev pogreša prostor, kjer bi lahko o določenih javnih vprašanjih ali problemih izrazili svoje mnenje. Zato je nekako logično, da se približno 58 odstotkov obiskovalcev strani ne strinja s trditvijo, *“da strani namenjajo dovolj prostora razpravljanju med državljani in vladnimi uslužbenci”*. Nasprotno, kot smo pokazali, se delež razpravljalnega prostora v očeh uporabnikov kaže na več različnih ravneh in glede na prikazano podobo spletnih strani ministrstev mu lahko brez pomislekov pripišemo, da je rezultat odslikave trenutnega stanja. Pričakovana interaktivna narava potencialnih delovanj v političnem okolju je torej precej oddaljena od realnih situacij, ki jih to okolje danes konstituira.

⁷ Analiza je pokazala, da prek svojih spletnih strani zgolj tri ministrstva ponujajo kakšno možnost dejavnega sodelovanja med vladno službo in obiskovalci oz. uporabniki interneta. Čeprav so te možnosti dostopne vsem obiskovalcem, kar pomeni, da ne zahtevajo nikakršne registracije, je vendarle mogoče reči, da je dostop vanje precej zapleten in otežkočen celo najbolj izkušenim uporabnikom interneta.

ZAKLJUČEK

Kaj lahko torej rečemo za zgodnje obdobje “slovenskega e-vladanja”? Podoba empiričnega sveta predvsem govori v prid ugotovitvi, da so institucionalni politični akterji že našli svoj prostor v kibernetnem prostoru in se kot taki ponujajo naključnim obiskovalcem. Le-teh ni malo – sodeč po podatkih se povprečni uporabniki interneta izjemno pogosto srečujejo s spletnimi stranmi, na katerih iščejo informacije o političnih zadevah ali brskajo za dokumenti javne narave. V tem smislu igra torej nastajajoče politično prizorišče pomembno vlogo – politične institucije se na transparenten način predstavljajo državljanom, ki s tem pridobijo lažji, hitrejši in predvsem bolj odprt dostop do koristnih ter uporabnih informacij. Informacijski naboj je torej ena ključnih karakteristik trenutnega “e-vladanja”.

Bolj zbuja skrb neka druga ugotovitev – klima na sedanjem političnem prizorišču kaj več niti ne ponuja kljub obetavnim prednostim, ki se jih državljeni v tem kontekstu zavedajo. Uporabniki namreč vedo, da je to prostor, kjer je izmenjava mnenj lahko zelo učinkovita, kjer se lahko hitro seznaniš z mnenjem drugih, kjer je torej dialog sestavni mehanizem skupnega delovanja. Toda kot razkrivajo konkretne družbene prakse, ostajajo te možnosti zgolj in samo možnosti. “E-vladanje” v svoji zgodnji fazi ne spodbuja medsebojnega dialoga, saj ga ne označuje “mnenjski naboj”. Kar ima pomembne posledice tudi za (ne)širitev politične participacije v tem okolju.

Politična participacija je po mnenju Brezovška (1995, 202) proces, ki vključuje vsaj štiri temeljne pogoje za delovanje: 1) vključuje posameznike; 2) je prostovoljna; 3) nanaša se na specifično aktivnost, ki je 4) usmerjena k vplivanju na vladne ali druge oblike odločitev političnih avtoritet. Participacija je tako komunikacijski proces, v katerem državljeni posredujejo svoje želje predstavnikom političnih oblasti (1995, 199). Vprašanje, ki smo mu sledili skozi pričujoči tekst, pa je, v kolikšni meri lahko internet – kot nov komunikacijski medij – bogati, razširja in na ta način potencialno demokratizira pogoje in okoliščine za politično delovanje. Zato smo v teoretskem pogledu izhajali iz tistih idej, ki so participativne potenciale komunikacijskih tehnologij zaznale že zgodaj v 80., izrazito popularizacijo pa so dosegle v drugi polovici 90. let, ko se je raba interneta intenzivno razširila v polja politike. Današnje vizije t.i. digitalne demokracije si namreč zastavljajo povsem identična vprašanja, kot so bila nekoč značilna za ideje o teledemokraciji: kako uporabiti komunikacijske tehnologije, da bi oblikovali bolj informirane državljane; v kolikšni meri lahko nove tehnologije danes, torej predvsem internet, olajšajo in izboljšajo politično participacijo državljanov pri političnem odločanju.

Kot kažejo podatki, ki smo jih prikazali in na podlagi katerih črpamo tudi tukajšnje izsledke, gre za vprašanja, ki pravzaprav zamegljujeta bistvo pravega problema: rešitev (oz. težava) namreč ni v tehnologiji, kot tudi razlog, zakaj so odgovori na takšne dileme v večini primerov negativni, ni stvar “tehnološke neustreznosti”. Problemi in omejitve so namreč v *politikah, ki narekujejo rabo in izrabo tehnoloških potencialov*. Slovenska populacija uporabnikov interneta se namreč jasno zaveda njegovih demokratičnih potencialov, saj jih v povprečju izrazito pozitivno ocenjuje. Na praktični ravni pa se intenzivni uporabniki interneta le podpovprečno poslužujejo konkretnih možnosti, ki jih internet omogoča za “e-participacijo”.

Politična vloga, ki jo igra internet v slovenskem političnem delovanju, je zato zreducirana na opravljanje zgolj dveh političnih funkcij: na dostop do političnih informacij na spletu in na dostop do javnomnenjskih glasovanj. Spletne strani političnih institucij namreč ponujajo dostop do informacij o njihovem delu, nimajo pa vzpostavljenih tistih interaktivnih možnosti, kjer bi državljani lahko razpravljali o političnih zadevah s predstavniki oblasti. Zato je v očeh rednih obiskovalcev takšnih spletnih strani prisoten močan občutek o tem, da so možnosti za aktivno vključevanje državljanov v proces političnega odločanja ali vsaj reševanja nekega problema, ki je v javnem interesu, precej minimalne. Spletne strani so namreč v veliki meri namenjene samo-promociji političnih institucij, ne pa tudi navezovanju intenzivnejšega stika med državljani in političnimi institucijami.

Podoba tega nastajajočega političnega prizorišča, ki ga prek svojih spletnih strani gradijo in utrjujejo slovenske politične institucije, pa ima lahko pomembne posledice za dojetje demokratičnih možnosti internetnih tehnologij. Prav to zgodnje obdobje pasivnega, informativno sicer bogatega, a z vidika političnih integracij precej šibkega in dokaj nezanimivega političnega življenja na spletu, lahko temeljito in dolgoročno zakoliči njegov potek tudi v prihodnje. Poteze in odločitve, ki jih oblikovalci in naročniki vladnega spletišča sprejemajo danes, namreč odražajo njihovo politično “e-strategijo”, ki zagotovo ni vizija kratkega diha.

Na drugi strani lahko vsaj načelno nestrinjanje, morebiti celo nekakšno razočaranje slovenskih uporabnikov interneta nad neizkoriščenimi prednostmi računalniško posredovanega komuniciranja ocenjujemo kot znak kritične klime, ki zna v prihodnje zadeve na tem prizorišču obrniti na bolje. A njihov trenutni molk prej govori o nekakšni predanosti danim okoliščinam in razmeram in bistveno manj o tem, kako resno si želijo ustvariti učinkovito in ustvarjalno sožitje med politično elito in državljani. Zato se ponovno vprašajmo: “Ali kaj e-participirate?” In če ne, zakaj?

LITERATURA

- Barber, B. (1984): *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkley: University of California Press
- Becker, T. (1981): *Teledemocracy: Bringing Power Back to People*, *The Futurist*, XV, 6, 6–9
- Bimber, B. (1998): *The Internet and Political Transformation: Populism, Community, and Accelerated Pluralism*, *Polity*, XXXI, 1, 133–169.
- Brezovšek, M. (1995): *Politična participacija*, *Teorija in Praksa*, XXXII, 3–4, 199–211
- Budge, I. (1996): *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge: Polity Press
- Carter, M. (1999): *Speaking Up in the Internet Age*. V: Coleman, Taylor in van de Donk (ur.), *Parliament in the Age of the Internet*, 102–117. Oxford: Oxford University Press
- Davis R. in D. Owen. (1998): *New Media and American Politics*. Oxford: Oxford University Press
- Davis, R. (1999): *The Web of Politics: The Internet's Impact on the American Political System*. Oxford: Oxford University Press
- De Sola Pool, I. (1998): *Politics in Wired Nations*. New Brunswick: Transaction Publishers
- Feenberg, A. (1999): *Questioning Technology*. London: Routledge
- Friedland, A. L. (1996): *Electronic Democracy and the New Citizenship*, *Media, Culture and Society*, 18, 2, 185–212
- Grossman, K. L. (1995): *The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age*. New York: Viking
- Hacker, L. K. (1996): *Missing Links in the Evolution of Electronic Democratization*, *Media, Culture and Society*, 18, 2, 213–232
- Hague, B. N. in B. D. Loader. (1999): *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*. London: Routledge
- Hale M., J. Musso in C. Weare. (1999): *Developing Digital Democracy: Evidence from Californian Municipal Web Pages*. V: N.B. Hague in B. D. Loader (ur.) *Digital Democracy*, 96–115. London: Routledge
- Hill A. K. in J. E. Hughes. (1998): *Cyberpolitics: Citizen Activism in the Age of the Internet*. Lanham: Rowman&Littlefield
- Jensen, F. J. (1999): *"Interactivity" – Tracking a New Concept in Media and Communication Studies*. V: Mayer, A.P. (ur.) *Computer Media and Communication*, 160–187. Oxford: Oxford University Press
- Oblak, T. (2001): *Poti razvoja računalniško posredovanega komuniciranja*, *Vatovčev Zbornik*, supplement *Javnost/The Public*, VIII, 149–156
- Oblak, T. (2002): *Podobe elektronske demokracije*, *Teorija in praksa*, XXXIX, 2, 155–169
- Pinter A. in T. Oblak (2000): *Obeti in problemi elektronske demokracije*. V: Lobnikar, Žurej (ur.) *Družboslovje in humanistika*, raziskovalno delo podiplomskih študentov, 291–306. DMRS, Ljubljana
- Richard, E. (1999): *Tools of Governance*. V: B. Hague in B. Loader (ur.) *Digital Democracy*, 73–86. London: Routledge
- Sclove, E. R. (1995): *Democracy and Technology*. New York: Guilford Press
- Škerlep, A. 1998. *Model računalniško posredovane komunikacije*. V: V. Vehovar (ur.), *Internet v Sloveniji*. Izola: Desk